

DARIUSZ SPYCHAŁA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

ORCID: 0000-0002-2901-652X

Droga Damazego na tron biskupa nicejczyków (Piotrowy) w Rzymie

Damazy, syn Antoniego prezbitera (biskupa?), pracującego w jednej z rzymskich parafii i w Laurencji, późniejszy biskup Rzymu, urodził się ok. 305 roku, w hiszpańskiej rodzinie¹. Po zaangażowaniu się w życie kościelne osiągnął godność diakona i stał się bliskim współpracownikiem papieża Liberiusza². Rządy tego biskupa Rzymu, poprzednika Damazego, nad wspólnotą kościelną nicejczyków (katolików) przypadły zaś na czas panowania cesarzy: Konstancjusza II, Juliana, Jowiana i Walentyniana I³. Pierwszy i drugi z wymienionych wykazywali

---

¹ *Liber Pontificalis* (dalej LP), I–XCVI (usque ad annum 772), Synodi et Collectiones Legum 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Źródła Myśli Teologicznej 74, Kraków 2014, 39; Damasus: „Damasus, natione Hispanus, ex patre Antonio”; Socrates Scholasticus (dalej Soc.), *Historiae ecclesiasticae* (dalej HE), *Patrologia Graeca* (dalej PG), 67, Parisiis 1864, IV. 29; H. Fros, *Damazy, święty*, w: H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, Kraków 1997, t. 2, col. 6: sądzi, że był prawdopodobnie Rzymianinem urodzonym w Hiszpanii; J.N.D. Kelly, *Damazy I, św.*, w: idem, *Encyklopedia papieży* (dalej EP), tłum. T. Szafranski, Warszawa 1997, s. 52; F.K. Seppelt, K. Löffler, *Dzieje papieży. Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*, uzupełnił do rzeczy polskich T. Silnicki, t. 1, tłum. J. Kozolubski, Poznań 2003, s. 54; D. Spychała, *Walka stronnictw o tron biskupa w Rzymie w drugiej połowie IV wieku, czyli od papieża św. Juliusza przez Liberiusza do św. Damazego*, „Studia Europaea Gnesnensia” (dalej SEG), 5: 2012, s. 233: podaje, że był on Hiszpanem, obecnie wydaje się, że był Rzymianinem urodzonym w Hiszpanii.

² Soc., HE, IV. 29; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 54; D. Spychała, *Walka*, s. 233–234; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 27.

³ Ammiani Marcellini (dalej Am. Marc.), *Rerum gestarum libri qui supersunt* (dalej Rerum), ed. W. Seyfarth, adiuv. L. Jacob-Karau et I. Ulmann, Vol. I: libri XIV–XXV, Leipzig 1979, Bibliotheca Teubneriana, XV, 7, XXI, 16; Saint Augustine (dalej Aug.), *The de haeresibus* (dalej Haer.), a translation with an introduction L.G. Müller, *Patristic Studies* XC, Washington 1956, 48–49; Faustini et Marcellini presbyterorum (Faust. et Marc.), *Adversus Damasum. Libellus precum ad imperatores Valentinianum, Theodosium et Arcadium* (dalej Lib.), *Patrologia Latina* 13, col. 81: Praefatio (dalej Praef.), *De eodem schismate Ursini*, I: „Cum Liberio Damasus ejus”; *Liber Pontificalis*, 37: Liberius: „fuit temporibus Constanti usque ad Constantio Aug. III”; 38: Feliks II; 39: Damasus; Rufini Aquileiensis (dalej Ruf.), HE, libri duo, *Patrologiae Latina* (dalej PL) 21, Parisiis 1845; idem, *Storia della Chiesa*, Traduzione, interduzione e note a cura di Lorenzo Dattrino, Roma 1986, I. 12, 20, 23; Soc., *Historiae ecclesiastica*, II. 2–5; Hermiae Sozomenii (dalej Soz.), *Historia ecclesiastica*, PG 67, Parisiis 1864, III. 1–2, VI. 6; *Ariusz*, w: J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*

zainteresowanie sprawami religijnymi, jednak w przypadku Konstancjusza ograniczało się ono przede wszystkim do problemów wynikających z doktryny chrześcijańskiej, natomiast ten drugi interesował się religiami pogańskimi i neoplatonizmem⁴. Dla Konstancjusza nie kończyło się to na pogłębionych osobistych studiach cesarza, ale prowadziło do chęci realizacji pomysłów doktrynalnych w strukturach kościelnych. W rezultacie doszło do wzmożonej interwencji tegoż władcy w wewnętrzne problemy Kościoła⁵. W samym Rzymie doszło najpierw

-
- (dalej SWP), Poznań 1971, s. 47–48; *Arianizm*, w: *Encyklopedia Kościelna* (dalej EKOśc.), red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, Warszawa 2004, t. 1, s. 128–130; *Ariusz*, w: EKOśc., t. 1, s. 130–131; *Costanzo II*, w: D. Bowder (a cura di), *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutti coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero* (dalej Dizionario), Roma 2001, s. 95–97; A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Ch.*, München 1989, Handbuch der Altertumswissenschaft III. 6, s. 81–88; R. Klein, *Constantius II. Und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977, Bibliothek der Klassischen Altertumswissenschaften, Band 22, s. 29–32, 68–70; H. Fros, *Damazy*, col. 6; E.A. Livingstone, *Arianism*, w: eadem, *Oxford concise Dictionary of the Christian Church* (dalej ODCh), Oxford – New York 1996, s. 32–33; eadem, *Damasus*, w: ODCh, s. 141; E.M. Seiler, *Konstantios II. bei Libanios. Eine kritische Untersuchung des überlieferten Herrscherbildes*, Frankfurt am Main 1998, s. 196; M. Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975, *Studia Efereridis Augustianum* 11, s. 387; D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395 r.)*, Poznań 2007, *Xenia Posnaniensia* (dalej XPos.), Monografia 7, s. 52–57; idem, *Constantin I et ses successeurs à l'égard des religions traditionnelles et du christianisme. Questions choisies*, w: *Within the Circle*, red. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2014, s. 263–273; idem, *Jerzy z Kapadocji, antyneycejski biskup Aleksandrii. Realizator polityki religijnej Konstancjusza II i bibliofil*, w: A.A. Kluczek, N. Rogosz, A. Bartnik, *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, Katowice 2014, s. 205–219; idem, *Chrześcijaństwo a „kult cesarza” za panowania Konstantyna Wielkiego i jego synów w latach 306–361*, w: L. Mrozewicz, K. Balbuza, *Świat Starożytny. Jego polscy badacze*, Poznań 2011, s. 469–476; J. Steinmann, *Hieronymus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenvaters*, Leipzig 1971, s. 8, 112; P. Stockmeier, *Glaube und Religion in der frühen Kirche*, Freiburg – Basel – Wien 1973, s. 84, 93–102; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.
- ⁴ Am. Marc., *Rerum*, XXI, 16; Aug., *Haer.*, 49–54; Ruf., HE, I. 12, 20; Soc., HE, I.2; Soz., HE, I. 1, 3–4, V. 19; Theodoret (dalej Teod.), *Haereticarum fabularum compendium* (Haer.), PG 83, IV. 1, 3; idem, *Thérapeutique des maladies helléniques*, rec. P. Canivet, *Sources Chrétiennes* 57, Paris 1978, IX. 26–32; M. Clévenot, *Die Christen und die Staatsmacht, Geschichte des Christentums im II. und III. Jahrhundert*, Freiburg 1988, s. 187–189; *Costantino I (il Grande)*, w: D. Bowder, *Dizionario*, Roma 2001, s. 92–93; R. Klein, op. cit., s. 29–32, 68–70; E.A. Livingstone, *Arianism*, w: eadem, ODCh, s. 32–33; eadem, *Arius*, w: ODCh, s. 34; eadem, *Constantine the Great*, w: ODCh, s. 127–128; *Costanzo II*, w: *Dizionario*, s. 96–97; H.I. Marrou, *Zmierzch Rzymu czy późna starożytność? (III–VI wiek)*, tłum. M. Węcowski, Warszawa 1997, s. 87; E.M. Seiler, *Konstantios II. bei Libanios. Eine kritische Untersuchung des überlieferten Herrscherbildes*, Frankfurt am Main 1998, s. 47–50, 212–223; D. Spychała, *Cesarze rzymscy*, s. 47–52; idem, *Feliks II (antypapież?) wobec postanowień soboru nicejskiego*, w: *Servitium Klio. In honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021, s. 453; J. Steinmann, op. cit., s. 8; P. Stockmeier, op. cit., s. 82–89; E. Wipszycka, op. cit., s. 25–27.
- ⁵ Am. Marc., *Rerum*, XXI, 16; *Eusebiou tou Pamphilou eis ton bion makariou Konstantininou tou basileos* (dalej Euz. Vita), *Patrologiae Graeca* 20, Parisii 1857, I. 1–3, 5, 12–13, 22, II. 62–63; Ruf., HE, II. 13–14; Teod., *Haer.*, IV. 1; G. Clark, *Christianity and Roman Society*, Cambridge 2004, s. 101–102; M. Clévenot, op. cit., s. 188–193; *Costante I* w: D. Bowder, *Dizionario*, s. 91–92; *Costantino I*, w: D. Bowder, *Dizionario*, s. 93–94; *Costantino II*, w: D. Bowder, *Dizionario*, s. 94; *Costanzo II*, w: D. Bowder, *Dizionario*, s. 96–97; J. Kulisz, A. Mostowska-Baliszewska, *Spór o Jezusa Chrystusa w ciągu dziejów*, Warszawa 1998, s. 126; E.A. Livingstone, *Constantine the Great*, s. 127; D. Spychała,

do usunięcia biskupa Liberiusza, następnie do powołania przez cesarza Konstancjusza jego następcy, Feliksa⁶. Postępowanie władcy było pod względem ówczesnego prawa kościelnego niewątpliwie bezprawne, gdyż nie miał on kompetencji w sprawie mianowania i odwoływania hierarchów Kościoła⁷. Zgodnie z kościelnym prawem jedynie w kompetencji synodów danej metropolii czy zgromadzeń ponadregionalnych lub generalnych (soborów) leżała kwestia zatwierdzenia obsady stanowisk biskupich wtedy, gdy budziły one kontrowersje⁸. Normalnym trybem wyboru hierarchów była dalej elekcja przeprowadzona przez duchowieństwo danej diecezji z mniejszym lub większym udziałem wiernego ludu, czasami sprowadzającym się do aklamacji podjętej przez duchownych decyzji⁹. Do prawomocności wyboru była jeszcze niezbędna, co potwierdził sobór nicejski, konsekracja wybrańca przez co najmniej trzech biskupów, najlepiej pochodzących z metropolii, w której wybrano elekta¹⁰. Od tej zasady odchodzono w praktyce najczęściej,

---

Cesarze rzymscy, s. 48–52, 82–83; idem, *Feliks*, s. 455; idem, *Postawa Hilarego z Poitiers wobec konfliktu dogmatycznego w Kościele w latach 355–361*, w: *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi A. Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegdoń, Kraków 2017, s. 392–393; J. Steinmann, op. cit., s. 8, 110; D. Spychała, *Walka*, 217–232; P. Stockmeier, op. cit., s. 83–89, 92–93, 97–98; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁶ Am. Marc., *Rerum*, XV, 7, 9–10; Athanasius (dalej At.), *Historia arianorum ad monachos* (dalej HA), ed. H.G. Opitz, w: Athanasius Werke II, Berlin 1935, 75–76; Faust., Marc., *Lib.*, I–II; Philostorgius (dalej Filostorg.), *Kirchengeschichte* (HE). *Mit dem Leben des Lucien von Antiochen und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg. J. Bidez, F. Winkelmann, GCS, Berlin 1981, IV, 3; *LP*, 38; *Feliks*; Ruf., HE, I, 23; podaje, że bliskim współpracownikiem papieża Liberiusza był diakon Feliks; Soc., HE, II, 37; Teod., *Historia ecclesiastica*, PG 82, I, 16–17; podkreśla, że Feliks był diakonem; A. Demandt, op. cit., s. 89; D. Farmer, *Damasus*, w: idem, *Oxford Dictionary of Saints* (dalej ODS), Oxford 1997, s. 127; H. Fros, *Damazus*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Feliks II, św.*, s. 52; podaje, że pod koniec 355 r. Feliks był w Rzymie archidiaconem; idem, *Damazus*, s. 52; *Liberiusz*, w: J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 266; E.A. Livingstone, *Liberius*, w: ODCh, s. 303; H.I. Marrou, *Od prześladowań*, s. 203; (S.) *Pietro*, w: D. Bowder, *Dizionario*, s. 223; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Cesarze rzymscy*, s. 110–111; idem, *Feliks*, s. 456–457; idem, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9, 112; J. Śrutwa, *Feliks II, antypapież*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, col. 108; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁷ At., HA, 75; Ruf., HE, I, 23; Soc., HE, II, 37; Teod., HE, I, 17; G. Clark, *Christianity*, s. 102–103, 110; M. Clévenot, op. cit., s. 202; A. Demandt, op. cit., s. 89; H. Fros, *Damazus*, col. 6; *Liberio*, w: D. Bowder, *Dizionario*, s. 165; D. Spychała, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9, 112; P. Stockmeier, op. cit., s. 98; E. Wipszycka, op. cit., s. 26.

⁸ *Nicea (Nic.)*, w: *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1: (325–787). *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001, Źródła Myśli Teologicznej 24, kanon (can.) IV; D. Spychała, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

⁹ *Nic.*, can. 2, 4, 5, 6, 15, 16; Soc., HE, IV, 29; D. Spychała, *Walka*, s. 231–232; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

¹⁰ *Nic.*, can. 4; podaje, że „*Episcopum convenit maxime quidem ab omnibus qui sunt in provincia episcopis ordinari. Si autem hoc difficile fuerit, aut propter instantem necessitatem aut propter interius longitudinem: modis omnibus tamen tribus in id ipsum convenientibus et absentibus episcopis pariter*

w rzeczywistości wystarczał jeden konsekратор¹¹. Wybór Feliksa doprowadził jednak, podobnie jak to było w Konstantynopolu, do koegzystencji dwóch hierarchów, którzy mieli zarządzać wspólnie nicejczykami w Wiecznym Mieście¹². Na pozór wydawało się władcy, że jest to możliwe, jednak wystąpiła oczywista sprzeczność z nauczaniem kościelnym, które zakazywało utrzymywania i nawiązywania kontaktów z heretykami i schizmatykami¹³. W rezultacie, zdecydowany opór wiernych wobec takich działań Konstancjusza doprowadził do ograniczenia terenu działania Feliksa do jednej, i to prywatnej, świątyni przy Via Aurelia¹⁴. Wierni mieli wystąpić przeciw decyzji Konstancjusza pod

---

decernentibus et per scripta consentientibus tunc ordinatio celebretur. Firmitas autem eorum, quae geruntur per unamquamque provinciam, metropolitano tribuatur episcopo („Jest rzeczą szczególnie ważną, aby biskup był konsekrowany przez wszystkich biskupów prowincji. Jeśliby to wymaganie napotkało na trudności (...) niech się zbierze w jednym miejscu przynajmniej trzech biskupów, zaopatrzonych w pisemne zezwolenie nieobecnych, i wówczas dokonają konsekracji. Potwierdzenie tego, co się stało, należy w każdej prowincji do biskupa metropolity”); Soc., HE, IV, 29; G. Clark, *Christianity*, s. 102–103; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 52; F. K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Walka*, s. 23–232; J. Steinmann, op. cit., s. 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

¹¹ K. Tyburowski, *Wkład Damazego w umacnianie władzy papieżstwa*, Vox Patrum (dalej VoxP) 46–47, s. 212; podaje, że jeden konsekратор to złamanie norm kanonicznych.

¹² Am. Marc., *Rerum*, XV, 7, 9–10; At., HA, 75–76; Filostorg., HE, IV, 3; LP, 38; *Feliks; Nic.*, can. 8 stwierdza, że należy tak działać, aby „nie było dwóch biskupów w jednym mieście”; Ruf., HE, I, 14, 23; Soc., HE, II, 15; podkreśla, że przy wyborze Atanazego miało dojść do złamania ustaleń między zwolennikami Aleksandra i Melecjusza w sprawie osoby wspólnego elekta na tron biskupa Aleksandrii; Soz., HE, II, 17; Teod., HE, I, 16–17; A. Demandt, op. cit., s. 89; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 52; idem, *Damazus*, s. 52; *Liberiusz*, w: SWP, s. 266; E.A. Livingstone, *Liberiusz*, s. 303; H.I. Marrou, *Od przesładowań*, s. 203; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Cesarze rzymscy*, s. 91–93, 110–111; idem, *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, w: *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Przegląd badań za lata 2010–2013*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, Bydgoszcz 2014, s. 24–26; idem, *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, SEG, 9: 2014, s. 75, 93; idem, *Feliks*, s. 456–457; idem, *Saint Paul et Macedonius ou la lutte pour le trône de l'évêque de Constantinople sous le règne de Constance II*, w: *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, ed. S. Ruciński, K. Balbuza, K. Królczyk, Poznań 2011, s. 383–386; idem, *Przemiany religijne i kulturalne w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, Bydgoszcz 2016, t. 1, s. 245; idem, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9, 112; J. Śrutwa, *Feliks II*, col. 108; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

¹³ *Nic.*, can. 8; Eusebii Pamphili *Ecclesiasticae Historiae libri decem* (dalej HE), ejusdem, *De Vita Constantini libri IV* (dalej Vita) nec non Constantini oratio ad Sanctos et Panegyricus Eusebil, Graece et Latine, (rec.) E. Zimmermannus, Francofurti ad Moenum 1822, VI, 13–26; przedstawia różnice między schizmatykami a heretykami; Soc., HE, II, 37, IV, 29; Soz., HE, IV, 15; Teod., HE, I, 17; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; idem, *Damazus*, s. 52; *Liberiusz*, w: SWP, s. 266; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Feliks*, s. 458; idem, *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, Bydgoszcz 2016, t. 2, s. 245; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10; J. Śrutwa, op. cit., col. 108.

¹⁴ LP, 38; *Feliks*, 2; podaje, że „*He fecit basilicam via Aurelia cum presbiterii honore fungeretur et in eadem ecclesia emit agrum circa locum quod obtulit ecclesiae quam fecit*”; *Nic.*, can., 8; Ruf., HE, I, 23; Soc., HE, II, 37; Teod., HE, I, 17; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; idem, *Damazus*, s. 52; E.A. Livingstone, *Liberiusz*, s. 303; D. Spychała, *Feliks*, s. 459–460; idem, *Walka*, s. 231–232; J. Śrutwa, op. cit., col. 108; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

trudnym do krytykowania hasłem: „Jeden Bóg, jeden Chrystus, jeden biskup!”¹⁵. Zdaniem Ewy Wipszyckiej Liberiusz robił wszystko, by przeciągnąć na swoją stronę ludzi antypapieża, ale działał za pomocą metod jak najbardziej chwalebnych¹⁶. Niestety nie dowiadujemy się, jakie to były przedsięwzięcia, które zasługują na tak wysoką ocenę. Przeciwnik był mniej wzorowy, gdyż, jak się wydaje, w okresie swych samodzielnych rządów Feliks miał podobno, przy zachowaniu nicejskiej ortodoksji, nawiązać jedność kościelną z dominującym za Konstancjusza nurtem homejskim w Kościele¹⁷. Taka sytuacja była oczywiście sprzeczna z ówczesnym ustawodawstwem kościelnym. Podobnie, niepowodzeniem zakończyły się wewnątrzkościelne próby, podjęte przez sobór w Nicei, zakończenia schizmy biskupa Melecjusza z Lycopolis oraz późniejsze działania wobec rozłamu wśród nicejczyków w Antiochii¹⁸. W miarę powiódł się natomiast Konstancjuszowi eksperyment z powołaniem homejczyka (anomejczyka) Auksencjusza na tron biskupi w Mediolanie, który utrzymał się tam aż do swej śmierci za panowania Walentyniana I¹⁹. Sprawa Kościoła w Rzymie była jednak jeszcze bardziej skomplikowana niż proste przeciwstawienie ortodoksa Liberiusza i heretyka Feliksa, gdyż już narzucona przez cesarza początkowa współpraca obu hierarchów wydawała się być prawie całkowitą kapitulacją dotychczasowego papieża²⁰. Jeżeli dodać do tego osobiste, doktrynalne zobowiązania Liberiusza, będące warunkiem jego powrotu, mamy aż dwóch, formalnie nieortodoksyjnych, nicejskich

¹⁵ Soc., HE, II. 37; Soz., HE, IV. 15; Teod., HE, I. 17; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; D. Sychała, *Walka*, s. 231–232.

¹⁶ E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

¹⁷ J.N.D. Kelly, *Feliks*, s. 51; idem, *Damazy*, s. 52; D. Sychała, *Feliks*, s. 456–458; idem, *Walka*, s. 231–233; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112.

¹⁸ *Nic., Epistula ad Aegyptios* (dalej *Ep. ad Aegip.*), can. 6: decyduje, że „*Placuit igitur Meletium quidem, humanius agere sancto concilio benignius commoto-pro enim certa ratione nullam indulgentiam merebatur-manere in civitate sua nullamque habere potestatem neque provehendi nec ordinandi episcopos*”; kanon ten ogranicza działalność Melecjusza, pozostawia mu sam tytuł biskupi; can. 8.

¹⁹ At., HA, 75; Soc., HE, IV. 30; J.N.D. Kelly, *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2003, *Biografie sławnych ludzi*, s. 43; Sychała, *Walka*, s. 225–226.

²⁰ E. Dassmann, *Kirchengeschichte II/1. Konstantinische Wende und spätantike Reichskirche*, Kohlhammer Studienbücher Theologie, Band 11, 1, Stuttgart – Berlin – Köln 1996, s. 77; J.N.D. Kelly, *Feliks*, s. 51; idem, *Damazy*, s. 52; R. Klein, op. cit., s. 142; E.A. Livingstone, *Liberius*, s. 303; M. Simonetti, op. cit., s. 236–240; D. Sychała, *Walka*, s. 231; Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

biskupów Rzymu²¹. Chodziło o fakt, pod jakim *credo*, oczywiście pod przymusem, podpisał się wygnany biskup²². Rozważania te są o tyle bezprzedmiotowe, gdyż wymuszona zgoda jest nieważna, ale nie wyglądało to dobrze w świetle następstwa po męczennikach²³. W zaistniałej sytuacji, jak się wydaje, pod względem prawnym prawie wszyscy zwolennicy Feliksa nie byli członkami Kościoła Powszechnego (nicejskiego), ale znajdowali się poza nim, gdyż schizma do tego prowadziła²⁴. Zgodnie ze wspomnianą już tradycją i uchwałami kościelnymi w wyborze każdego biskupa, w tym i papieża, udział brali przedstawiciele hierarchii, duchowieństwa i lud, jednak wszyscy musieli znajdować się w stanie łączności doktrynalnej i organizacyjnej ze zmarłym i jego diecezją²⁵. Z oczywistych względów nienależący do wspólnoty nie mieli prawa wybierania elekta. Nie jest jasne, jak odróżniano na zgromadzeniu elektorskim upoważnionych do wyboru członków miejscowego Kościoła, od ich współwyznawców z innych diecezji lub schizmatyków i herezyków. Hierarchowie i duchowni różnych szczebli byli znani, nikt jednak nie mógł tego samego powiedzieć o kilkudziesięciu tysiącach dorosłych wiernych rzymskiej diecezji, którzy formalnie mogli zgromadzić się na miejscu wyboru. Nie wiadomo także, czy kobiety miały prawo do udziału w tym akcie elekcyjnym. Prawdopodobnie nie miały. Do tego dochodził jeszcze jeden problem, związany z faktem braku możliwości uczestniczenia zobowiązanych wiernych w nabożeństwach i w celebracjach

²¹ Soc., HE, II, 37; Teod., HE, I, 17; E. Dassmann, *Kirchengeschichte III/1*, s. 77; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; E.A. Livingstone, *Liberius*, s. 303; D. Spychała, *Feliks*, s. 460; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; J. Śrutwa, op. cit., col. 108; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

²² Ruf., HE, I, 23; Soc., HE, II, 37; Soz., HE, IV, 15; podaje, że Liberiusz podpisał formułę przyjętą na III synodzie w Sirmium, bez spornej współistotności, ale poza tym ortodoksyjną; Teod., HE, I, 17; E. Dassmann, *Kirchengeschichte III/1*, s. 77; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; *Liberiusz*, w: SWP, s. 266; E.A. Livingstone, *Liberius*, s. 303; podaje, że nie wiadomo, jaką formułę ostatecznie Liberiusz podpisał, ale dodaje, że była ona ariańska; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Feliks*, s. 460; Liberiusz podpisał neutralną w sporze III formułę z Sirmium; idem, *Walka*, s. 231; podaje, że możliwe jest podpisanie dwóch formuł wyznania wiary z Sirmium przez tego biskupa Rzymu; J. Śrutwa, op. cit., col. 108.

²³ D. Spychała, *Feliks*, s. 456–458; idem, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

²⁴ Soc., HE, IV, 29–30; Soz., HE, VI, 23; D. Spychała, *Feliks*, s. 456–458; E. Wipszycka, op. cit., s. 26.

²⁵ *Nic.*, can., 2, 4, 6, 8, 15, 16; Soc., HE, IV, 29–30; Soz., HE, VI, 23; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Feliks*, s. 457; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

liturgicznych²⁶. Liczba świątyni chrześcijańskich (nicejskich) w Rzymie nie była w stanie pomieścić na wyłącznie jednym odprawianym świątecznym (niedzielnym) nabożeństwie wszystkich katolików. W rezultacie mamy wiernych, którzy z powodów technicznych nie mogli uczestniczyć w praktykach religijnych, czyli byli niepraktykujący. Nie wiadomo, czy takich niepraktykujących z konieczności wliczano do grona wyborców. Oczywiście, nie zawsze ten sam wierny miał kłopot z dostaniem się do świątyni, więc grupa ta nie była stabilna, jeżeli chodzi o przynależność do niej. Utrudniało to jednak rozpoznawanie przez duchowieństwo wiernych uczestniczących w nabożeństwach. By wyobrazić sobie skalę zamieszania, do którego dochodziło z okazji wyboru nowego biskupa, można dodać do tego gapiów i klakierów elektów, gromadzących się wokół lub w świątyni²⁷. Trudno jednak stwierdzić, jaką rolę spełniał w rzeczywistości lud w czasie rzymskiej elekcji – czy dokonywał wyboru, czy tylko akceptował dokonaną elekcję²⁸. Prezbiterzy rzymscy: Faustinus i Marcellinus, w swym piśmie zatytułowanym „Adversus Damasum” podkreślają, że elekcja Ursyna odbyła się *cum plebe sancta*²⁹. Stwierdzenie to świadczy, że lud był ważnym, ale niejedynym elementem elekcji. Możliwości więc było wiele, ale prawdopodobnie zwykła większość przedstawicieli wiernych nie wystarczała, konieczne było poparcie diakonów, prezbiterów i biskupów z diecezji metropolitarnej. W rezultacie zamieszania można było wybrać na biskupa osobę, która – jak np. Ambroży z Mediolanu, dopiero aspirowała do wstąpienia do wspólnoty kościelnej, lub nawet do niej nie należała³⁰. W tym przypadku, jak twierdzą źródła, dokonano wyboru całkiem ekumenicznie, czyli katolicy i homejczycy (anomejczycy) poparli razem tegoż właśnie kandydata³¹. W rezultacie,

²⁶ Soc., HE, IV. 29–30; Soz., HE, VI. 23; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

²⁷ Nic., can., 2, 4, 8, 15, 16; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

²⁸ Faust., Marc., Lib., Praef., I–II; Nic., can., 2, 4, 8, 15, 16; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

²⁹ Faust., Marc., Lib., Praef., II.

³⁰ Nic., r. 325, can. 2: „ut homines ex gentili vita nuper accedentes ad fidem et instructos brevi temporis intervallo mox ad lavacrum spiritale perducerent, simulque ut baptizati sunt, ad episcopatum vel presbyterium promoverent: optime placuit nihil tale de reliquo fieri”; Paolino di Milano (dalej Paul.), *Vita di S. Ambrogio* (dalej Vita), introduzione, testo critico e note a cura di M. Pellegrino, Roma 1961, III. 6; Soc., HE, IV. 30; D. Spychała, *Wybór*, s. 78–87; E. Wipszycka, op. cit., s. 29.

³¹ Paul., Vita, III. 6; Soc., HE, IV. 30; D. Spychała, *Wybór*, s. 78–87; E. Wipszycka, op. cit., s. 29.

z punktu widzenia prawa kościelnego, wybór taki nie był ważny, ale raczej nikt się tym nie przejął³². Odwrotnie taka możliwość raczej nie istniała, czyli katolicy nicejscy nie mogli wybrać biskupa dla wspólnoty homejskich (anomejskich) wiernych. Podobnie głosami samego ludu wybrano w Hipponie prezbitera Augustyna Aureliusza na niekanoniczny, w tym czasie, urząd biskupa pomocniczego³³. Biskup Feliks zmarł 22 listopada 365 roku, a Liberiusz dopiero 24 września 366 roku, mimo to stronnicy pierwszego z nich nie wybrali przez dziewięć miesięcy nowego biskupa³⁴. Może oczekiwali na wspólne wybory, ale nie ma żadnej informacji o tym, że osieroceni zwolennicy Feliksa zostali przyjęci do Kościoła zarządzanego wcześniej przez Liberiusza³⁵. Zgodnie z kościelnym prawem schizmatycy byli przyjmowani do wspólnoty przez nałożenie rąk biskupa, natomiast sprawa z heretykami była bardziej skomplikowana, gdyż dotyczyła formuły chrztu świętego³⁶. Wiadomo, że homejczycy chrzcili powtórnie nicejczyków, ci natomiast czynili tak tylko wówczas, gdy wspomniana formuła nie była poprawna³⁷. Wniosek z tych rozważań wypływa jeden: feliksianie nie mieli prawa nie tylko aspirować do zarządzania całą wspólnotą nicejską w Rzymie, ale również brać udziału w elekcji ich nowego hierarchy³⁸. Przebieg wydarzeń był jednak całkowicie inny. Wiadomo, że rywali-

³² E. Wipszycka, op. cit., s. 29; jej zdaniem sposób wyboru Ambrożego miał charakter pozytywny, ale zauważa jego cudowny charakter, co dla niej wydaje się być podejrzane.

³³ *Nic.*, can. 8; P. Brown, *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1993, Biografie sławnych ludzi, s. 133–136, 159–161, 185, 190, 192; J. Czuj, *Żywot świętego Augustyna*, Warszawa 1952, s. 108; J.J. O'Donnell, *Augustine; his time and lives*, w: *The Cambridge Companion to Augustine*, ed. E. Stump, N. Kretzmann, Cambridge 2006, s. 14–16, 19; A. Ferrua, *Praefatio*, w: idem, *Epigrammata Damasiana*, Roma 1942, Sussidi allo Studio Delle Antichita Cristiane, publicati per cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, t. II, s. 12–13, 22–34; D. Spychała, *Nawrócenie św. Augustyna a jego stosunek do kultury antycznej*, SEG, 3: 2011, s. 235–242.

³⁴ Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; J.N.D. Kelly, *Feliks*, s. 51–52; idem, *Liberiusz*, s. 49; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Feliks*, s. 461; idem, *Walka*, s. 233; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

³⁵ Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Feliks*, s. 461.

³⁶ *Acta Synodalia ann. 50–381* (dalej AS). *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, Synodi et Collectiones Legum, vol. 1; oprac. A. Baron, H. Pietras, *Źródła Myśli Teologicznej 37*, Kraków 2006, *Rom. 378, Epistola romani concilii sub Damaso habiti ad Gratianum et Valentinianum imperatores* (dalej Ep.), 7: „Per Africam rursum sacrilegos rebaptizatores nutu Dei praecepistis expelli”; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 28.

³⁷ *Rom. 378*, w: AS, Ep., 7; Soc., HE, IV, 30; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388.

³⁸ Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; D. Spychała, *Feliks*, s. 461; idem, *Walka*, s. 233–234; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

zacja między tymi obozami nie zakończyła się wraz ze śmiercią obu hierarchów, trwała dalej w roku 366, czyli dotrwała do rządów nad cesarstwem Walentyniana I, który był nicejczykiem³⁹. Zaostrzenie stanowisk nastąpiło właśnie przy okazji wyboru następcy Liberiusza (i także Feliksa), gdy doszło do zadziwiającej przemiany doktrynalnej i organizacyjnej stronnictw popierających nowych hierarchów, czyli Damazego i Ursyna⁴⁰. Śmierć Liberiusza, jak się okazało, była wydarzeniem, które zapoczątkowało gwałtowny kryzys we wspólnocie, a właściwie walki zbrojne, ogarniające swoim zasięgiem cały nicejski Kościół w Rzymie przez miesiąc, bo aż do 26 października tego roku⁴¹. W rezultacie sprawa stała się polityczną, a jej konsekwencje musiał rozwiązywać, będący w tym czasie prefektem miasta, Wiwencjusz (Viventius), były kwestor cesarskiego pałacu, który odegrał pewną rolę w kolejnych wydarzeniach⁴². Raban Haehling von Lanzenauer zauważa, że już jako kwestor był on przeciwnikiem polityki religijnej Juliana i w rezultacie zaliczył go, z pewnymi wątpliwościami, do grona chrześcijan, nie podając jednak, jakimi doktrynalnymi naukami się on kierował⁴³. W rezultacie zmian po rządach Juliana chrześcijański cesarz Walentynian mianował Wiwencjusza 8 października 365 roku (?) na stanowisko prefekta miasta Rzymu⁴⁴. Urząd pełnił on do 5 maja 367 roku, a jego odwołanie miało prawdopodobnie związek z zajściami, do których

³⁹ Am. Marc., *Rerum*, XXVI. 3, XXVII. 11–13; LP, 39: Damasus; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; A. Demandt, op. cit., s. 114–115; H. Fros, *Damazy*, col. 6; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388; D. Spychała, *Feliks*, s. 458–460; idem, *Walka*, s. 233–234; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

⁴⁰ LP, 39: Damasus 1: „*Et cum eodem ordinatur sub intentione Ursinus*”; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; H. Fros, *Damazy*, col. 6; E.A. Livingstone, *Damasus*, s. 141; podaje, że Ursyn był rywalem Damazego; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Feliks*, s. 458–460; idem, *Przemiany*, t. 2, s. 399–401; idem, *Walka*, s. 233–235; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

⁴¹ Faust., Marc., *Lib.*, Praef., I–II; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233–235; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

⁴² Am. Marc., *Rerum*, XXVI. 3; LP, 39: Damasus; A. Demandt, op. cit., s. 114; R. Haehling von Lanzenauer, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324–450 bzw. 445 n. Ch.)*, Bonn 1978, s. 338; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; K. Tyburowski, op. cit., 212; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁴³ R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 338–339; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

⁴⁴ R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339, 359; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

doszło pod koniec roku 366⁴⁵. Sprawa jest skomplikowana, gdyż odwołany dostojnik uzyskał 26 kwietnia 368 roku wysoki, w rzymskiej hierarchii urzędniczej, urząd prefekta pretorium Galii (*praefacti praetorio Galliarum*), co raczej sygnalizować mogło zadowolenie cesarza z jego pracy⁴⁶. Hermiasz Sozomen zauważył nawet, że to prefekt Rzymu udaremnił plany Ursyna, przywracając spokój w mieście⁴⁷. Podkreśla jednak również, że Ursyn planował formalną schizmę, gdyż zamierzał urządzać oddzielne nabożeństwa dla swych zwolenników⁴⁸. Nie byłaby to nowość, gdyż wierni Liberiusza i Feliksa modlili się oddzielnie. Z drugiej strony fakt zastąpienia Wiwencjusza przez przedstawiciela pogańskiej frakcji senatorskiej, Vettiusa Agoriusa Praetextatusa, może być rezultatem jego negatywnej oceny i sugerować brak obiektywizmu w jego działaniach⁴⁹. Nowy prefekt również niezbyt długo piastował swój urząd, bo od 18 sierpnia 367 do 20 września 368 roku, kiedy to został zastąpiony przez chrześcjanina Q. Clodiusa Hermogenianusa Olybriusa, który był prefektem od października 368 do 21 sierpnia 370 roku⁵⁰. W kolejnych latach prefektami Rzymu bywali na zmianę przedstawiciele chrześcjan i pogan⁵¹. Trudno powiedzieć, czy taka tradycja obsadzania tego urzędu była wynikiem fiaska działalności Wiwencjusza, i czy Walentynian chciał w mieście z dominującą grupą pogańską zaznaczyć istnienie chrześcjan⁵². Można znaleźć argumenty na obronę różnych stanowisk w tej sprawie. Wiadomo, że Damazy, zwycięski rywal Ursyna, zwrócił się do władz, czyli do prefekta Wiwencjusza, z prośbą o interwencję, co było pierwszą, oficjalnie, taką akcją od czasu, gdy usuwano z jego antiocheńskiego pałacu Pawła z Samosaty w III wieku⁵³. Nowy biskup Rzymu Damazy był jeszcze jako

⁴⁵ Soz., HE, VI, 23; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 359; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

⁴⁶ Soz., HE, VI, 23; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 332, 338–339.

⁴⁷ Soz., HE, VI, 23; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–28.

⁴⁸ Soz., HE, VI, 23.

⁴⁹ Ibidem; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 359; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

⁵⁰ R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 359.

⁵¹ Soz., HE, IV, 23; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 359–360; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

⁵² R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 359–360; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

⁵³ Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; M. Clévenot, op. cit., s. 160; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 359; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 112–113; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

diakon bliskim współpracownikiem Liberiusza, o czym świadczy fakt towarzyszenia mu na wygnaniu, ale następnie opuścił go i po powrocie nad Tybr związał się z Feliksem, po czym dokonał kolejnej zmiany i dołączył do grona zwolenników wygnańca, gdy ten objął ponownie rządy nad Kościołem Rzymskim⁵⁴. W legendzie chrześcijańskiej to właśnie ów Damazy uczestniczył w pogrzebie męczennika i świętego, biskupa Rzymu, Feliksa⁵⁵. Miał więc gdzie wracać, choć z drugiej strony mógł być traktowany przez feliksjan po powrocie do Liberiusza jako zdrajca. Przeważało prawdopodobnie to pierwsze nastawienie i po wyborze diakona Ursyna na biskupa, lub tuż przed nim, gdy okazało się, że nie ma szans wyborczych, Damazy dołączył ze swymi zwolennikami właśnie do feliksjan⁵⁶. Ursyn został, prawdopodobnie jako pierwszy, bez problemów wybrany, choć zdaniem Sokratesa i Sozomena uzyskał mniej głosów⁵⁷. Sugeruje to, że obaj kronikarze wyobrażali sobie wspólne zebranie podzielonych rzymskich nicejczyków, do czego nigdy nie doszło⁵⁸. Wyboru Ursyna dokonano w Bazylice Juliańskiej (dziś S. Maria di Trastevere) jedynie przez przedstawicieli frakcji Liberiusza, nie wiadomo jednak, jacy biskupi, oprócz Pawła z Tiburu (Tivoli), byli przy tym obecni, i czy od razu konsekrowano elekta na biskupa⁵⁹. Uwa-

⁵⁴ S. Basilius Magnus, *Epistulae* (dalej Ep.), PG 32, Parisii 1857, 239, 2; Faust., Marc., *Lib.*, Praef., I-II; LP, 39; Damasus; Soz., HE, VI. 23; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; H. Fros, *Damazy*, col. 6; E. A. Livingstone, *Damasus*, s. 141; K. Schatz, *Prymat papieski od początków do współczesności*, tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2004, s. 49: za Bazylim podkreśla arogancję i pychę tego papieża; M. Simonetti, op. cit., s. 387; podkreśla, że Damazy miał bliskie związki z arystokracją rzymską; D. Spychała, *Walka*, s. 233; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

⁵⁵ LP, 38; *Feliks*, 3: „*Ex exinde rapuerunt corpus eius christiani cum Damaso presbitero et sepelierunt in basilica supradicta eius*”; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; M. Simonetti, op. cit., s. 387.

⁵⁶ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 3, 12; Faust., Marc., *Lib.*, Praef., I-II; LP, 39; Damasus: „*et facto concilio sacerdotum constituerunt Damasum, quia fortior et plurima multitudo erat, et sic constitutus est Damasus*”; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, IV. 23; M. Clévenot, op. cit., s. 191–194; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

⁵⁷ Faust., Marc., *Lib.*, Praef., I-II; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, IV. 23; M. Clévenot, op. cit., s. 191–194; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 212: uważa, że to Ursyn, przeciwnik polityki pojednawczej, uzyskał mniej głosów niż Damazy.

⁵⁸ Faust., Marc., *Lib.*, Praef., II: „*Tunc presbyteri et diacones: Ursinus, Amantius et lupus, cum plebe sancta quae Liberio fidem servaverat in exsilio constituto, coeperunt in basilica Juli procedure, et sibi Ursinum diaconum pontificem in locum Liberii ordinari denoscunt*”; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, IV. 23; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

⁵⁹ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., *Lib.*, Praef., II: „*Ursinum Paulus Tiburtinus episcopus benedicti*”; Soc., HE, IV. 29: podkreśla udział w całej sprawie jakichś nieznanych szerzej biskupów; Soz.,

za się jednak, że sakry Ursynowi udzielił istotnie wspomniany biskup Paweł⁶⁰. Hermiasz Sozomen podaje jednak, że konsekracji Ursyna dokonali jacyś mniej znani biskupi, a nie jeden hierarcha⁶¹. Dla wyjaśnienia: w prawodawstwie kościelnym nie było przy takiej okazji podziału na biskupów znanych i nieznanymi, podział występował przy miejscu sprawowania urzędu pasterskiego, według Nicei powinni oni pochodzić z terenu metropolii rzymskiej⁶². Zdaniem Sokratesa Scholastyka święcenia biskupie Ursyn przyjął nie w kościele, ale w bazylice zwanej Sycyńską, co oznaczałoby, że w interesującym nas okresie był to gmach świecki, służący uprawianiu handlu i wykonywaniu funkcji sądowniczej przez władze miasta i państwa⁶³. Nie wiadomo jednak, czy orientował się on dokładnie w topografii Rzymu. Natomiast Damazy został wyniesiony do godności następcy św. Piotra w Bazylice Lucyny (następnie kościół św. Wawrzyńca „Laurentius in Lucina”), a po opanowaniu 1 października Bazyliki Laterańskiej tam dokonano konsekracji tego elekta⁶⁴. Świątynia ta była i jest katedrą biskupa Rzymu⁶⁵. Wyświęcenia

HE, VI. 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; M. Simonetti, op. cit., s. 387; podaje, że konsekratorem był Paweł z Tiburu; D. Spychała, *Walka*, s. 234; J. Steinmann, op. cit., s. 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; podaje, że został on konsekrowany, wbrew kanonom, przez jednego biskupa; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁶⁰ Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; J.N.D., Kelly, *Ursyn*, s. 54; D. Spychała, *Walka*, s. 234; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

⁶¹ Soz., HE, IV. 23; M. Simonetti, op. cit., s. 387; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

⁶² *Nic.*, can. 4; Soz., HE, IV. 23; M. Simonetti, op. cit., s. 387; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁶³ Faust., Marc., *Lib.*, *Praef.*, I–II; Soc., HE, IV. 29; R. Davis, *Introduction*, w: *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, ed., idem, *Translations Texts for Historians* 6, Liverpool 2000, s. XXVII–XLII; A. Ferrua, *Praefatio*, s. 14–20; B. Filarska, *Typy bazylik*, w: EK, t. 2, Lublin 1989, col. 150–151; A. Luft, *Bazylika*, w: EK, t. 2, col. 149–150; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁶⁴ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., *Lib.*, *Praef.*, II: „*Perjuri vero in Lucinis Damasum sibi episcopum in loco Felicis expostulant*”; Hieronymus (dalej Hier.), *Die Chronik* (dalej Chron.), ed. R. Helm, Berlin 1956, an. 370: „*Romanae Ecclesiae tricesimus quintus ordinatur episcopus Damasus. Et post non multum temporis intervallum Ursinus [Ursicinus] a quibusdam episcopus constitutus Sincinium cum suis invadit. quo Damasi anae partis populo confluyente, crudelissime inefectiones diversi sexus perpetratae*”; A. Demandt, op. cit., s. 114; L. De Giovanni, *Chiesa e Stato nel codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Napoli 1980, s. 29–30; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 43; idem, *Liberius*, s. 51; idem, *Feliks II*, s. 51–52; idem, *Damazy I*, s. 52–53; idem, *Ursyn*, s. 54–55; *Liberius*, w: SWP, s. 266; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 234; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; P. Stockmeier, op. cit., s. 98–99; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

⁶⁵ LP, 39; Damasus I; A. Demandt, op. cit., s. 114; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; podkreśla, że Damazy został wybrany po śmierci Liberiusza przez większość jego zwolenników, mniejszość wybrała Ursyna; H. Fros, *Damazy*, col. 6; podaje, że wybór nie był jednomyślny; E.A. Livingstone, *Damasus*, s. 141; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 234; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

Damazego dokonał wyznaczony do tej roli biskup podrzymskiej Ostii⁶⁶. Po tej ceremonii tłumy stronników Damazego miały, wraz z przedstawicielami miejskich sił porządkowych, oblegać Bazylikę Julijską, gdzie schronili się ursynianie⁶⁷. Oznacza to, być może, poparcie władz dla Damazego. W odwecie ursynianie opanowali (ponownie?) Bazylikę Sycyńską położoną na Eskwilinie lub na Zatybrzu⁶⁸. Przebieg opisanych wydarzeń nie jest, mimo różnych zapisanych faktów i komentarzy, jasny, gdyż prawie od początku uległ znacznej manipulacji⁶⁹. Mamy bowiem trzy pochodzące z IV wieku podstawowe grupy świadectw: tekst poganina Ammianusa Marcellinusa, ze strony Ursyna pisma ursynian i lucyferian, szczególnie pamflet, tzw. *Gesta inter Liberium et Felicem*, oraz dzieło polemiczne *Adversus Damasum. Libellus precum* i oficjalne stanowisko synodu rzymskiego z 378 roku, dzielące relację Damazego⁷⁰. Jest jeszcze fragment *Kroniki* Hieronima, sekretarza Damazego⁷¹. Do tego można dodać oskarżenia Żyda Izaaka, który publicznie zarzucił Damazemu przed trybunałem prefekta miasta różne zbrodnie natury kryminalnej, czyli w tym przypadku morderstwo i cudzołóstwo⁷². Natomiast Maksyminus, pełniący urząd wikariusza miasta

⁶⁶ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Walka*, s. 234; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁶⁷ Am. Marc., *Rerum*, XXVII 3, 12; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Walka*, s. 234–235; E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁶⁸ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, I–III; D. Sychała, *Walka*, s. 235.

⁶⁹ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; *Gesta inter Liberium et Felicem*, w: Collectio Avellana (dalej Coll. Avell.), *Epistulae imperatorum, pontificum, aliorum inde ab anno CCCLXVII usque ad annum DLIII datae avellana quae dicitur collection*, rec. O. Günther, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL) 35, Vienne 1895; *Libellus precum Faustini et Marcellini presbyterorum* (Faus., Marc., *Lib.*) PL 13, col. 80–107; *Epistola romani concilii sub Damaso habiti ad Gratianum et Valentinianum imperatores* (Ep.), PL, 13 col. 575–584; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J. Martin, *Spätantike und Völkerwanderung*, München 1987, Oldenburg Grundriß der Geschichte, Band 4, s. 211; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

⁷⁰ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; *Coll. Avell.*, 1, 3; Faust., Marc., *Lib.*, col. 575–584; *Roma 378*, *Epistola* (dalej Ep.), w: AS, Ep., 4–5; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J. Martin, op. cit., s. 211; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktów doktrynalnych w Kościele IV wieku*, Universitas Gedanensis, T. 51: 2016, s. 131–139; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

⁷¹ Hier., *Chron.*, an. 370; M. Simonetti, op. cit., s. 387.

⁷² LP, 39: Damasus: „*Hic accusatur in crimine de adulterio; facto sinodo purificator a XLIII episcopis; damnaverunt Concordio et Calisto diaconos accusatores et iactaverunt de ecclesia*”; *Rom.* 378, w: AS, Ep., 8: „*sic denique factio profecit Ursini, ut Isaac Iudaeo subornato, qui facto ad synagogam recursu coelestia mysteria profanavit, sancti fratris nostri Damasi peteretur caput*”; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

(*vicarius urbis*), zastępujący prefekta, zgodził się na przeprowadzenie procesu⁷³. Sprawa ciągnęła się do 372 roku (a nawet do 378) i choć zakończyła się uniewinnieniem Damazego, to musiał on stawiać się przed trybunałem prefekta, co nadszarpnęło jego autorytet⁷⁴. Spis ten można rozszerzyć o prace, już z wieku V, napisane przez Sokratesa Scholastyka i Hermiasza Sozomena, historyków konstantynopolitańskich⁷⁵. Rysujący się z tych źródeł wniosek jest taki, iż strony konfliktu właściwie w niczym się nie zgadzają⁷⁶. Ammianus Marcellinus, Sokrates Scholastyk i Hermiasz Sozomen oraz oczywiście zwolennicy Damazego, np. Hieronim, nie obciążają tego biskupa prawie żadną winą lub co najwyżej sugerują współodpowiedzialność za zaistniałą sytuację, czynią to natomiast ursynianie i lucyferianie. Jest interesujące, że mimo braku podstaw merytorycznych, część historyków, m.in. Ewa Wipszycka i John Norman Davidson Kelly, oparli swoją narrację na temat Damazego na dziele, a właściwie pamflecie, skierowanym przeciwko niemu, zatytułowanym *Gesta inter Liberium et Felicem*⁷⁷. Autorka pracy *Kościół w świecie późnego antyku* o tym statusie wspomnianego tekstu informuje, jednak bierze wiadomości podawane z tego źródła za prawdopodobne lub możliwe⁷⁸. Tym bardziej że istnieje mimo wszystko bardziej wyważony tekst (a właściwie wstęp do niego) Faustinusa i Marcellinusa. Jak podaje Gennadiusz, prezbiterzy ci, szczególnie Faustinus, byli znani ze swoich talentów pisarskich⁷⁹. Jednak Ewa Wipszycka wybrała *Gesta*. Podaje, za tym tekstem, iż 24 września 366 roku zebrali się prezbiterzy, trzej diakoni i lud w Bazylice Juliusza i tam wybrali Ursyna. Następnie Paweł z Tiburu konsekrował go na biskupa

⁷³ Rom. 378, w: AS, Ep., 1–9; K. Tyburowski, op. cit., s. 213.

⁷⁴ Rom. 378, w: AS, Ep., 1–2, 9: „*Quia igitur vestrae iudicio tranquillitatis probate est innocentia memorati fratris nostril Damasi, integritas praedicata est, Isaac quoque ipse, ubi ea quae detulit probare non potuit*”; K. Tyburowski, op. cit., s. 213.

⁷⁵ B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990, s. 318–320; J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988, s. 121, 171–172, 180, 324–325.

⁷⁶ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazycy*, col. 6; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

⁷⁷ *Gesta*; J.N.D. Kelly, *Damazycy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; E. Wipszycka, op. cit., s. 26–27.

⁷⁸ E. Wipszycka, op. cit., s. 26–28.

⁷⁹ Gennadii Massilliensis, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, PL58, Parisiis 1883, XVI: „*Faustinus presbyter scripsit ad personam Flaccillae Reginae adversum Arianos et Macedonianos libros septem*”.

Rzymu. Informacje te nie różnią się specjalnie od podanych przez Ammianusa Marcellinusa, Hieronima ze Strydonu i Sokratesa Scholastyka, z wyjątkiem liczby biskupów obecnych przy elekcji Ursyna. Następne to już całkiem inna opowieść. Damazy pieniędzmi podburzył woźniców cyrkowych i „głupi tłum”, którzy razem zaatakowali Bazylikę Juliusza. Krwawe walki miały (według pamflecisty – dopisek Ewy Wipszyckiej) trwać trzy dni. Ostatecznie Damazy zajmuje Lateran, gdzie zostaje konsekrowany na biskupa. Z kolei przekupuje prefekta Wiwencjusza i doprowadza do wydania wyroku wygnania dla Ursyna i dwóch diakonów. W reakcji na to ursynianie opanowują Bazylikę Liberiusza⁸⁰. 26 października 366 roku Damazy przy pomocy ludzi cyrku, woźniców i grabarzy oraz kleru, uzbrojonych w siekiery, miecze i kije, zdobywa budynek⁸¹. Zginąć miało 160 osób, kobiet i mężczyzn⁸². Tyle *Gesta*, natomiast Ewa Wipszycka dodaje do tego przekaz Ammiana o zdobyciu Bazyliki zwanej Sicinum (Sycyńską), gdzie miało zginąć 137 osób⁸³. Wychodzi jej razem 297 osób zabitych. Po tym obrazowym ukazaniu sylwetki Damazego, które zapada w pamięci czytelnika, autorka skrótu pamfletu zauważa, że pamflecistom nigdy nie należy ufać bez zastrzeżeń, jednak dodaje od razu stwierdzenie na temat antycznego twórcy: „zapewne niewiele ich wymyślił”⁸⁴. Może niewiele, ale nie zgadza się liczba zdobytych budynków, ich nazwy, liczba ofiar, nie mówiąc o innych szczegółach. Może autor (autorzy) *Gesta* pod nazwą Bazyliki Liberiusza skryli nazwę Sicinum, lub jednak nie. Ammianus informując o liczbie 137 zabitych, dodawał, że naliczono ich tylko jednego dnia, czyli było ich więcej⁸⁵. Konkluzja wypowiedzi Ewy Wipszyckiej jest jednak taka, iż kto był winien, nie wiadomo, prawdopodobnie pośrednio obaj kandydaci⁸⁶. Nie bardzo to koresponduje z przedstawionym wyżej tekstem. Natomiast Kelly nie

⁸⁰ E. Wipszycka, op. cit., s. 27.

⁸¹ Ibidem, s. 27–28.

⁸² *Coll. Avell.*, 1, 3; E. Wipszycka, op. cit., s. 28.

⁸³ E. Wipszycka, op. cit., s. 28.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 13; Faust., Marc., *Lib., Praef.*, I–III; Hier., *Chron.*, an. 370; E. Wipszycka, op. cit., s. 28.

⁸⁶ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; E. Wipszycka, op. cit., s. 28–29.

informuje, skąd zaczerpnął fakty o wojowniczym i amoralnym Damazym⁸⁷. Niezależnie od przyczyn zajść i ich inicjatora (inicjatorów), ciekawa jest sprawa powodu regularnego oblegania i zdobywania świątyń chrześcijańskich w stolicy Imperium⁸⁸. Sukces w tych walkach nie gwarantował bowiem finalnie zysku, polegającego na uznaniu strony zwycięskiej za prawowitą. Symboliczne znaczenie miało ewentualnie jedynie pozyskanie katedry, czyli świątyni na Lateranie, ale i bez takiego materialnego znaku np. św. Paweł w Konstantynopolu, św. Atanazy w Egipcie czy Melecjusz w Antiochii kierowali swoimi wspólnotami⁸⁹. Sam biskup Feliks był przykładowo konsekrowany prawdopodobnie na terenie kaplicy dworskiej Konstancjusza w Rzymie, co nie przeszkodziło mu w kierowaniu swoją wspólnotą⁹⁰. Odzyskiwanie świątyń było ostatnim, a nie pierwszym krokiem konfliktowo wybranych hierarchów. Pewną nowością, w odróżnieniu od wspomnianych choćby wyżej rejonów, był jednak fakt, że walczono nie z władzą państwową, ale z mniej czy bardziej zbliżonymi wyznaniowo chrześcijanami⁹¹. Nie wiadomo nawet, kto zaczął walki. Jak podałem, Ammianus twierdził, że to zwolennicy obu stron doprowadzili do starć, podobnie uważają Sokrates i Sozomen, zaś ursynianie obwiniali o to bojówki wynajęte przez Damazego, a synod rzymski z 378 roku – ludzi Ursyna i jego samego⁹². W rezultacie walk bezradnym okazał się odpowiedzialny za spokój w Rzymie, wspomniany wyżej prefekt Wiwencjusz, który opuścił nawet miasto, udając się do swej posiadłości położonej na obrzeżach stołecznej metropolii⁹³. Sprawa jest o tyle zagadkowa, że dysponował

⁸⁷ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54.

⁸⁸ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

⁸⁹ Soz., HE, VI, 5; M. Clévenot, op. cit., s. 198–202; A. Demandt, op. cit., s. 114; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Lucyfer*, s. 139–140.

⁹⁰ At., HA, 75: zdaje się sugerować, że do obrzędu święceń doszło w Rzymie; Ruf., HE, I, 23; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; J. Śrutwa, op. cit., col. 108.

⁹¹ Soz., HE, VI, 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388.

⁹² Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Hier., *Chron.*, an. 370; *Rom.* 378, w: AS, Ep., 2: „quod furor Ursini, qui honorem arripere est conatus indebitum”; Soc., IV, 29; Soz., HE, VI, 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52: twierdzi, że tylu właśnie ursynian zostało zabitych w bazylice Liberiusza; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233–234; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

⁹³ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–12; Hier., *Chron.*, an. 370; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23: podkreśla

on wystarczającymi siłami zbrojnymi, by stłumić konflikt⁹⁴. Jedynym uzasadnieniem wydaje się być konstatacja, że dopuszczenie do walk było elementem przygotowanego wcześniej planu, który miał wynieść Damazego na tron biskupi. Pytanie, na które nie ma dobrej odpowiedzi, to dlaczego władze miasta i Cesarstwa poparły akurat jego, a nie Ursyna lub kogoś innego. Sokrates Scholastyk w swoim dziele zauważa, że w czasie zamieszek prefektem miasta był Maksymin⁹⁵. Jedynym prefektem o imieniu Maximus (Maksymin?), którego można brać pod uwagę, jest prefekt pełniący urząd od końca 361 do 28 stycznia 362 roku, czyli za panowania Juliana Klaudiusza⁹⁶. Raczej w tym przypadku Scholastyk się pomylił. Możliwe zresztą, że przyczyną pomyłki był fakt, że Wiwencjusza zastępował czasami w pełnieniu funkcji wspomniany wyżej *vicarius urbis*, Maksyminus⁹⁷. Ursynianie i wielu współczesnych historyków (Wipszycka, Kelly) sugerują, że to Damazy wynajął bandy rzezimieszków (gladiatorzy, cyrkowcy?), które dokonały masakry spokojnych zwolenników przegranego kandydata⁹⁸. Nie informują jednak, skąd zwykły diakon, który powrócił z wygnania, mógł mieć fundusze, na jakie było stać tylko przedstawicieli arystokracji rzymskiej lub bankierów Wiecznego Miasta⁹⁹. Podobnie wyglądała sprawa z Ursynem¹⁰⁰. Biskup Rzymu posiadał od czasów Konstantyna zasobny skarbiec, ale jeżeli już, to Ursyn mógłby z niego korzystać. Jednak nie wiemy, kto w czasie *sede vacante* kontrolował papieski skarbiec. W rezultacie o przekupieniu prefekta trudno było marzyć obu stronom. Wyjazd Wiwencjusza musiał być wynikiem albo jego tchó-

pozytywną rolę prefekta przy tłumieniu zajść; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzanauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112.

⁹⁴ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–12; Hier., *Chron.*, an. 370; A. Demandt, op. cit., s. 114; R. Haehling von Lanzanauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

⁹⁵ Soc., HE, IV, 29; R. Haehling von Lanzanauer, op. cit., s. 359, 376.

⁹⁶ Ibidem: był on poganinem; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

⁹⁷ Faust., Marc., *Lib.*, *Praef.*, II–IV; K. Tyburowski, op. cit., s. 213.

⁹⁸ Faust., Marc., *Lib.*, *Praef.*, II–IV; *Rom.* 378, w: AS, Ep., 4; A. Demandt, op. cit., s. 114; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52–53; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Walka*, s. 235; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

⁹⁹ *Rom.* 378, w: AS, Ep., 4; A. Demandt, op. cit., s. 114; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Walka*, s. 233–235.

¹⁰⁰ Faust., Marc., *Lib.*, *Praef.*, II–IV; A. Demandt, op. cit., s. 114; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Walka*, s. 233–235.

rzostwa, albo rozkazów, jakie otrzymał w sprawie zbliżających się wyborów na tron biskupi¹⁰¹. Należy podkreślić, że mimo oskarżeń o wynajęcie bojówek i odpowiedzialności za pomordowanych, kierowanych przeciwko Damazemu, to przywódcy zaatakowanych, z Ursynem na czele, zostali skazani na wygnanie¹⁰². I w tym przypadku Sokrates Scholastyk podaje, że represje dosięgły wiernych i duchownych związanych z Ursynem, natomiast on sam z własnej woli odstąpił od rywalizacji z Damazym, co wydaje się być kolejną pomyłką tego historyka¹⁰³. Spokój w stolicy Cesarstwa dalej był podstawowym celem władz, bezradność wobec miesięcznych zamieszek w jego centrum wydaje się być niezrozumiała¹⁰⁴. Jest pewne to, że w wyniku walk w samej Bazylice Sycynina, zdaniem Ammianusa Marcellinusa, „jednego tylko dnia znaleziono 137 poległych”¹⁰⁵. Inne źródła, np. *Gesta inter Liberium et Felicem*, podają liczbę nawet 160 zabitych, ale w Bazylice Liberiusza¹⁰⁶. Oznacza to, że ofiar musiało być dużo więcej. Sokrates Scholastyk podaje, że wskutek gwałtownej utarczki życie straciło wielu ludzi. Mimo że Ammianus i Sokrates nie podają strony atakującej, to inne źródła raczej sugerują, że był to atak rzekomych bojówek (lub uzbrojonych stronników) Damazego, skierowany na zajęte przez ursynian świątynie i budowle Wiecznego Miasta¹⁰⁷. Oznaczało to, że biskup Ursyn (Ursinus) otrzymał duże poparcie wśród hierarchii rzymskiej (nie wiadomo, jakie było stanowisko biskupów podrzymskich diecezji, nie wiemy, czy mieli oni w ogóle prawo głosować), a szczególnie kleru diecezjalnego,

¹⁰¹ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Soc., HE, IV, 29; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233–235.

¹⁰² Faust., Marc., *Lib., Praef.*, IV; *Rom.* 378, w: AS, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233–235.

¹⁰³ Soc., HE, IV, 29.

¹⁰⁴ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Hier., *Chron.*, an. 370; *Rom.* 378, w: AS, can. 4; Soc., HE, IV, 29; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387.

¹⁰⁵ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Hier., *Chron.*, an. 370; Soc., HE, IV, 29; A. Demandt, op. cit., s. 114; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

¹⁰⁶ *Gesta*, Ep., 1, 7; Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Hier., *Chron.*, an. 370; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 235.

¹⁰⁷ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; *Coll. Avell., Ep.*, 1, 7; Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Soc., HE, IV, 29; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 234–235; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

gdyż to proboszczowie mieli klucze do kościołów¹⁰⁸. Prawdopodobnie dzielali oni antyfeliksowską linię Liberiusza i dokonali wyboru Ursyna¹⁰⁹. Zamieszki trwały w stołecznym mieście, ale siły porządkowe były bezradne lub pomagały zwolennikom Damazego, a ich prawny zwierzchnik, czyli prefekt, opuścił obszar zajęć, udając się na wypoczynek¹¹⁰. Liczba zabitych jest tak wysoka, że istotnie może sugerować, iż co najmniej jedna strona dysponowała przeszkolonymi w używaniu broni ludźmi. Nie wiadomo, dlaczego obrońcy świątyn (oraz świeckich bazylik) nie wybrali drogi ucieczki, zamiast zostać ofiarami napaści, nikt bowiem nie byłby w stanie ich zidentyfikować, a utrzymanie budynków nie wyglądało na najważniejsze. Należy jednak przyznać, że nie wiemy nawet, kto atakował i kto był wśród zabitych, mogli być wśród nich przecież zarówno napastnicy, jak i obrońcy¹¹¹. Trudno powiedzieć, co stało się z pozostałymi admiratorami sprawy Ursyna – czy zostali ranni, uciekli czy zostali zatrzymani¹¹². Nie jest jasne, gdzie ich przetrzymywano czy wypuszczono do domów itd. Mimo kary wygnania dla Ursyna i jego stronników, pozostali ursynianie odbili z rąk napastników Bazylikę Liberiusza, czyli obecną Bazylikę Santa Maria Maggiore¹¹³. Mieli tam następnie sprawować oficjalnie czynności liturgiczne¹¹⁴. Opór był na tyle silny, że Walentynian I odwołał Ursyna z wygnania 15 września 367 roku, by 16 listopada z powrotem usunąć go z Rzymu¹¹⁵. Wygnał go tym razem z miasta pogański prefekt

¹⁰⁸ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11; Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; R. Haehling von Lanzanauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

¹⁰⁹ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Soc., HE, IV, 29; podaje, że Ursyn otrzymał mniej głosów niż Damazy, ale nie podaje, że nie doszło do wspólnego wyboru jednego elekta; R. Haehling von Lanzanauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387.

¹¹⁰ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, II–IV; Soc., HE, IV, 29; J.N.D. Kelly, *Damazey*, s. 52; M. Simonetti, op. cit., s. 387; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

¹¹¹ *Rom.* 378, w: AS, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29; J.N.D. Kelly, *Damazey*, s. 52–53; M. Simonetti, op. cit., s. 387; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

¹¹² *Rom.* 378, w: AS, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29; J.N.D. Kelly, *Damazey*, s. 52; M. Simonetti, op. cit., s. 387; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

¹¹³ Soc., HE, IV, 29; J.N.D. Kelly, *Damazey*, s. 52; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Walka*, s. 235; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

¹¹⁴ M. Simonetti, op. cit., s. 387–388; D. Sychała, *Walka*, s. 235; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

¹¹⁵ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, IV; *Rom.* 378, w: AS, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29; J.N.D. Kelly, *Ursyn*, s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Sychała, *Walka*, s. 235–236; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–29.

Pretekstus (Praetextatus)¹¹⁶, co nie było jeszcze końcem działalności Ursyna w Rzymie i na Półwyspie Apenińskim¹¹⁷. Akta synodu z 378 roku, który odbył się w Rzymie, wspominają w kanonie piątym biskupa Parmy oraz biskupa Puteolanus (Pozzuoli) Florencjusza, którzy wspomagali Ursyna¹¹⁸.

Podsumowując, należy stwierdzić, że niestety nie wiemy, jak w tym czasie wyglądała procedura wyboru biskupa Rzymu, czyje głosy decydowały o sukcesie. Moje uwagi na temat nieprawomocności w tej materii głosów feliksjan i tak czynią tę uwagę mniej istotną, gdyż z przedstawianych powodów to Ursyn został wybrany zgodnie z kościelnym prawem¹¹⁹. Jednak należy pamiętać, że w interesującym nas okresie wielu biskupów, np. św. Ambroży i św. Atanazy Wielki, było wybieranych wbrew kanonom, a rządili dobrze, a nawet bardzo dobrze¹²⁰. Historycy konstantynopolitańscy Sokrates Scholastyk i Hermiasz Sozomen stwierdzili po latach, że powodem zajść był spór o to, kto ma zasiąść na biskupim tronie, wydaje się jednak, że sprawa miała drugie dno i była próbą rozliczeń w obozie nicejskim za postawy hierarchów i wiernych w okresie rządów Konstancjusza¹²¹. Problem trwał przez kolejne lata i nie zakończył go nawet synod rzymski w 378 roku¹²². W pewnym momencie doszło do tego akcentowanie przez władzę kościelną jej niezależności od sądów państwowych, co doprowadzić miało do uzyskania takiej najpierw przez biskupa Rzymu, a następnie przez kolejne szczeble

¹¹⁶ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, IV; M. Simonetti, op. cit., s. 387; K. Tyburowski, op. cit., s. 212.

¹¹⁷ *Rom. 378*, w: AS, Ep., 4: „Sed quoniam, licet iam dudum vestrae clementiae iudicio relegatus Ursinus, per eos quos illicitie sacrilegus ordanavit, vilissimum quemque, occulte licet”.

¹¹⁸ Faust., Marc., *Lib., Praef.*, IV; *Rom. 378*, w: AS, Ep., 5: „Sicut Parmensis episcopus, deiectus nostro, ecclesiam tamen retinet impudenter. Damnatus aequo Florentius Puteolanus, postea quam deiectus est”.

¹¹⁹ R. Haehling von Lanzenuer, op. cit., s. 339; D. Hunt, *The Church as a public institution*, w: A. Cameron, P. Garnsey, *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII: *The Late empire A. D. 337–425*, Cambridge 2008, s. 249; M. Simonetti, op. cit., s. 387; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–29.

¹²⁰ Augustinus, *Confessiones*. Bekenntnisse. Lateinisch-deutsch, (rec.) J. Bernhart, München 1955, VIII. 2, 3; Soc., HE, II. 37, I. 30; Soz., HE, IV. 15; Teod., HE, I. 17; D. Hunt, op. cit., s. 249; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; J. Śrutwa, op. cit., col. 108; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–28.

¹²¹ Soc., HE, IV. 29–30; Soz., HE, VI. 23; J.N.D. Kelly, *Damazys*, s. 52–53; idem, *Ursyn*, s. 54–55; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 235–236; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–29.

¹²² *Rom. 378, Ep. 4–5*; Soc., HE, IV. 29–30; Soz., HE, VI. 23; R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318–381*, Edinburgh 1988, s. 753; J.N.D. Kelly, *Damazys*, s. 52–53; idem, *Ursyn*, s. 54–55; D. Spychała, *Walka*, s. 235–236; E. Wipszycka, op. cit., s. 27–29.

hierarchii kościelnej¹²³. Można dodać, że podział w obozie nicejskim był szerszy i w okresie panowania Liberiusza ukształtował się w nim nurt lucyferiański, którego biskupi rywalizowali z Damazym oraz z Ursynem, którego jednak czasami wspomagali w walce przeciwko Damazemu¹²⁴.

Streszczenie

Papież Damazy był z pochodzenia Hiszpanem. Jego rywalem był diakon Ursyn, który został także wybrany na biskupa. Damazy, następca papieża Liberiusza, proklamował jako podstawę swego autorytetu następstwo po św. Piotrze. Damazy zwalczał w Kościele zachodnim arianizm (homeizm). Dążył do uniezależnienia się od sądowej świeckiej jurysdykcji nad wspólnotami kościelnymi i nad papieżem. W Rzymie budował nowe kościoły.

Summary

Pope Damasus was from Spain. His rival was the deacon Ursinus, who was also elected a bishop. Damasus, the successor of Pope Liberius, announced the succession of St. Peter as the basis of the pontificate. Damasus fought Arianism (Homeism) in the Western Church. He sought independence from secular jurisdiction over ecclesiastical communities and over the pope. He built new churches in Rome.

Słowa kluczowe: Kościół, biskup, Rzym, papież, Damazy, Ursyn

Keywords: Church, bishop, Rome, pope, Damasus, Ursinus

¹²³ Rom. 378, w: AS, Ep., 2: „(...) *diversas secuerat in partes, ut auctore damnato, caeterisque, quos ad turbarum sibi incentiva sociaverat, sicut oportebat, a perditu coniunctione divulsis, de reliquis ecclesiarum sacerdotibus episcopus Romanus haberet exemen: ut et de religione religionis pontifex cum consortibus iudicaret, nec ulla fieri videretur iniuria sacerdotio, si sacerdos nulli usquam profane iudicis, quod plerumque contingere poterat, arbitrio facile subiaceret*”.

¹²⁴ Coll. Avell., 2, 84–85: „*Sed et nuper temptavit (Damasus) graviter persequi beatissimum Ephesium episcopum sanctae fidei aemulatione ferventem, ordinatum intaminatae plebe Romanae a constantissimo episcopo Taorgio et ipso inlibitae fidei viro*”; Faust., Marc., Lib., 7, 22–23: „*Sed Bassus, olim catholicam fidem venerans, sciebat in Lucifero nullam haereseos fuisse pravitatem; quippe quem et bene noverat pro fide catholica decem annos exsilla fuisse perpessum, et pro constantiae suae integritate repulit accusations Damasi*”; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388; D. Spychała, *Przemiany*, s. 399–400: podaje, że biskupami lucyferian w Rzymie byli Aureliusz i Ephesios; idem, *Lucyfer*, s. 139–141.

Bibliografia

Źródła:

- Acta Synodalia ann. 50–381. Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, Synodi et Collectiones Legum, vol. 1, oprac. A. Baron, H. Pietras, Źródła Myśli Teologicznej 37, Kraków 2006
- Ammiani Marcellini, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. W. Seyfarth, adiuv. L. Jacob Karau et I. Ulmann, Vol. I: libri XIV–XXV, Bibliotheka Teubneriana, XV, 7, XXI, 16, Leipzig 1979
- Athanasius, *Historia arianorum ad monachos*, ed. H.G. Opitz, w: Athanasius Werke II, Berlin 1935
- Augustinus, *Confessiones*, Bekenntnisse. Lateinisch-deutsch, (rec.) J. Bernhart, München 1955
- Saint Augustine, *The de haeresibus*, a translation with an introduction L.G. Müller, Patristic Studies XC, Washington 1956
- Basilii Magni S., *Epistulae*, j32, Parisiis 1857
- Codices Theodosiani. Liber sextus decimus*, tłum. A. Caba, Synodi et Collectiones Legum, vol. VII, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, Kraków 2014, ŹMT 71
- Dokumenty soborów powszechnych*, tekst grecki, łaciński, polski, t. 1: (325–787). *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001
- Eusebii Pamphili, *Ecclesiasticae Historiae libri decem*, ejusdem De Vita Constantini libri IV. nec non Constantini oratio ad Sanctos et Panegyricus Eusebil, Graece et Latine, (rec.) E. Zimmermannus, Francofurti ad Moenum 1822
- Eusebiou tou Pamphilou eis ton bion makariou Konstantintinou tou basileos*, Patrologia Graeca 20, Parisiis 1857
- Gennadii Massiliensis, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, Patrologiae Latina 58, Parisiis 1883
- Gesta inter Liberium et Felicem*, w: *Collectio Avellana, Epistulae imperatorum, pontificum, aliorum inde ab anno CCCLXVII usque ad annum DLIII*

- datae avellana quae dicitur collection*, rec. O. Günther, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL) 35, Vienne 1895
- Hermiae Sozomenii, *Historia ecclesiastica*, PG 67, Parisiis 1864
- Libellus precum Faustini et Marcellini pesbyterorum*, PL 13, col. 80–107.
- Liber Pontificalis, I–XCVI (usque ad annum 772)*, Synodi et Collectiones Legum 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, *Źródła Myśli Teologicznej* 74, Kraków 2014
- Philostorgius, *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucien von Antiochen und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg. J. Bidez, F. Winkelmann, GCS, Berlin 1981
- Rufini Aquileiensis, *Historiae Ecclesiasticae*, libri duo, *Patrologiae Latina* 21, Parisiis 1845
- Rufini Aquileiensis, *Storia della Chiesa. Traduzione, introduzione e note a cura di Lorenzo Dattrino*, Roma 1986
- Socrates Scholasticus Historia ecclesiastica*, PG 67, Parisiis 1864, col. 28–842
- Sokrates, *Kirchengeschichte*, Herausgegeben von G. Ch. Hansen, Mit Beiträgen von M. Širinjan, Berlin 1995
- Théodoret de Cyr, *Thérapeutique des maladies helléniques*, rec., P. Canivet, *Sources Chrétiennes* 57, Paris 1978
- Theodoret, *Kirchengeschichte*, tłum. j. niemiecki, A. Seider, München 1926
- Theodoret, *Historia ecclesiastica*, PG 82, col. 882–1280
- Theodoret, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83, col. 336–556
- Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, Vol. I. Pars prior. Prolegomena, (rec.) T. Mommsen, Berlin 1903
- Zosimos, *Historia nova*, ed. F. Paschoud, t. 1, Paris 1971; t. 2, Paris 1979; t. 3, Paris 1986, 1989

Literatura:

- (S.) Pietro, w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutti coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001, s. 223
- Altaner B., Stumber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990

- Arianizm*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, t. 1, Warszawa 2004, s. 128–130
- Ariusz*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, t. 1, Warszawa 2004, s. 130–131
- Brown P., *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1993
- Clark G., *Christianity and Roman Society*, Cambridge 2004
- Clévenot M., *Die Christen und die Staatsmacht, Geschichte des Christentums im II. und III. Jahrhundert*, Freiburg 1988
- Costante I, w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001, s. 91–92
- Costantino I (il Grande), w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001, s. 92–94
- Costantino II, w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001, s. 94
- Costanzo II, w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001, s. 95–97
- Czuj J., *Żywot świętego Augustyna*, Warszawa 1952
- Dassmann E., *Kirchengeschichte II/1. Konstantinische Wende und spätantike Reichskirche*, Kohlhammer Studienbücher Theologie, Band 11, 1, Stuttgart – Berlin – Köln 1996
- Davis R., *Introduction*, w: *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, ed. R. Davis, Translations Texts for Historians 6, Liverpool 2000, s. XI–LXIII
- Demandt A., *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Ch.*, München 1989

- Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001
- Encyklopedia Kościelna*, red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, t. 1, Warszawa 2004
- Farmer D., *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford 1997
- Ferrua A., *Epigrammata Damasiana*, Roma 1942
- Filarska B., *Typy bazylik*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989
- Fros H., Sowa F., *Księga imion i świętych*, Kraków 1997, t. 2, col. 6–7
- Giovanni L. De, *Chiesa e Stato nel codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Napoli 1980
- Giulio, w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001, s. 152
- Haehling von Lanzenuer R., *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324–450 bzw. 445 n. Ch.)*, Bonn 1978
- Hanson R.P.C., *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318–381*, Edinburgh 1988
- Hunt D., *The Church as a public institution*, w: Cameron A., Garnsey P., *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII: *The Late empire A. D. 337–425*, Cambridge 2008
- Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988
- Kelly J.N.D., *Damazya I*, w: Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997, s. 52–54
- Kelly J.N.D., *Feliks II, św.*, w: Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997, s. 51–52
- Kelly J.N.D., *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2003
- Kelly J.N.D., *Liberiusz*, w: Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997, s. 49–51

- Kelly J.N.D., *Ursyn*, w: Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrański, Warszawa 1997, s. 54–55
- Klein R., *Constantius II. Und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977
- Kulisz J., Mostowska-Baliszewska A., *Spór o Jezusa Chrystusa w ciągu dziejów*, Warszawa 1998
- Liberio, w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, wyd. D. Bowder, Roma 2001, s. 165–166
- Liberiusz, w: Szymusiak J.M., Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 266
- Livingstone E.A., *Arius*, w: *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford – New York 1996, s. 34
- Livingstone E.A., *Constantine the Great*, w: *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford – New York 1996, s. 127–128
- Livingstone E.A., *Damasus*, w: *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford – New York 1996, s. 141
- Livingstone E.A., *Julius I*, w: *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford – New York 1996, s. 283
- Livingstone E.A., *Liberius*, w: *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford – New York 1996, s. 303
- Livingstone E.A., *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford – New York 1996
- Luft A., *Bazylika*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989, col. 149–150
- Marrou H.I., *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303–604)*, w: Daniélou J., Marrou H.I., *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 177–348
- Marrou H.I., *Zmierzch Rzymu czy późna starożytność? (III-VI wiek)*, tłum. M. Węcowski, Warszawa 1997
- Martin J., *Spätantike und Völkerwanderung*, München 1987
- O'Donnell J.J., *Augustine; his time and lives*, w: *The Cambridge Companion to Augustine*, ed. E. Stump, N. Kretzmann, Cambridge 2006, s. 8–25
- Ożóg M., Pietras H., *Komentarz*, w: *Liber Pontificalis, I–XCVI (usque ad annum 772)*, SCL 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, ŻMT 74

- Paolino di Milano, *Vita di S. Ambrogio*, introduzione, testo critico e note a cura di M. Pellegrino, Roma 1961
- Schatz K., *Prymat papieski od początków do współczesności*, tłum. E. Marzsał, J. Zakrzewski, Kraków 2004
- Seiler E.M., *Konstantios II. bei Libanios. Eine kritische Untersuchung des überlieferten Herrscherbildes*, Frankfurt am Main 1998
- Seppelt F.K., Löffler K., *Dzieje papieży. Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*, uzupełnił do rzeczy polskich T. Silnicki, t. 1, tłum. J. Kozolubski, Poznań 2003
- Simonetti M., *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975
- Spychała D., *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstancyjna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395 r.)*, Xenia Posnaniensia, Monografia 7, Poznań 2007
- Spychała D., *Chrześcijaństwo a „kult cesarza” za panowania Konstancyjna Wielkiego i jego synów w latach 306–361*, w: *Świat Starożytny. Jego polscy badacze*, red. L. Mrozewicz, K. Balbuza, Poznań 2011, s. 469–487
- Spychała D., *Constantin Ier et ses successeurs a l’égard des religions traditionnelles et du christianisme. Questions choisies*, w: *Within the Circle*, red. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2014, s. 263–273
- Spychała D., *Feliks II (antypapież?) wobec postanowień soboru nicejskiego*, w: *Servitium Klio. In honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021, s. 453–462
- Spychała D., *Jerzy z Kapadocji, antynicejski biskup Aleksandrii. Realizator polityki religijnej Konstancjusza II i bibliofil*, w: Kluczek A.A., Rogosz N., Bartnik A., *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, Katowice 2014, s. 205–225
- Spychała D., *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktów doktrynalnych w Kościele IV wieku*, Universitas Gedanensis, T. 51: 2016, s. 127–141
- Spychała D., *Nawrócenie św. Augustyna a jego stosunek do kultury antycznej*, Studia Europaea Gnesnensia, 2011, nr 3, s. 235–252
- Spychała D., *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, w: *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Przegląd badań za lata 2010–2013*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, Bydgoszcz 2014, s. 5–50

- Spychała D., *Postawa Hilarego z Poitiers wobec konfliktu dogmatycznego w Kościele w latach 355–361*, w: *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi A. Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegoń, Kraków 2017, s. 389–399
- Spychała D., *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, t. 1–2, Bydgoszcz 2016
- Spychała D., *Saint Paul et Macedonius ou la lutte pour le trône de l'évêque de Constantinople sous le règne de Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, ed. S. Ruciński, K. Balbuza, K. Królczyk, Poznań 2011, 375–390
- Spychała D., *Walka stronnictw o tron biskupi w Rzymie w drugiej połowie IV wieku, czyli od papieża św. Juliusza przez Liberiusza do św. Damazego*, *Studia Europaea Gnesnensia*, T. 5: 2012, s. 213–238
- Spychała D., *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, *Studia Europaea Gnesnensia*, 2014, nr 9, s. 75–93
- Śrutwa J., *Feliks II, antypapież*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, col. 108
- Steinmann J., *Hieronymus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenvaters*, Leipzig 1971
- Stockmeier P., *Glaube und Religion in der frühen Kirche*, Freiburg – Basel – Wien 1973
- Szymusiak J.M., Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971
- Tyburowski K., *Wkład Damazego w umacnianie władzy papieżstwa*, *VoxP* 46–47, s. 211–222
- Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994